

Universiteit
Leiden
The Netherlands

Tussen twee dynastieën: Margaretha van Bourgondië, gravin van Henegouwen, Holland en Zeeland
Brandsma, M.

Citation

Brandsma, M. (2020, December 15). *Tussen twee dynastieën: Margaretha van Bourgondië, gravin van Henegouwen, Holland en Zeeland*. Retrieved from <https://hdl.handle.net/1887/138644>

Version: Publisher's Version

License: [Licence agreement concerning inclusion of doctoral thesis in the Institutional Repository of the University of Leiden](#)

Downloaded from: <https://hdl.handle.net/1887/138644>

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

Cover Page

Universiteit Leiden

The handle <http://hdl.handle.net/1887/138644> holds various files of this Leiden University dissertation.

Author: Brandsma, M.

Title: Tussen twee dynastieën: Margaretha van Bourgondië, gravin van Henegouwen, Holland en Zeeland

Issue date: 2020-12-15

13. Manuscripten en gedichten

Vorstelijke dames waren in de late middeleeuwen belangrijke bezitters en verwervers van kostbare, geïllumineerde handschriften en traden op als patroon van schilders en schrijvers.¹ Daarbij ging het bijvoorbeeld om de vervaardiging van opvoedkundige traktaten. Margaretha van Male beschikte over een omvangrijke bibliotheek, waarvan werken deel uitmaakten die een rol speelden in de opvoeding van de vorstelijke kinderschaar, om zo de basis te leggen voor een goed bestuur.² Aleid van Holland (+1284), die als voogdes verantwoordelijk was voor de opvoeding van haar neef Floris V, was waarschijnlijk de dame die Jacob van Maerlant de opdracht gaf voor zijn eerste grote werk, *Alexanders Geesten*, als vorstenspiegel voor de jonge graaf.³ In dezelfde periode stimuleerde Aleid van Bourgondië (+1273) de Franstalige literatuur aan het Brabantse hof. Zij was vermoedelijk de opdrachtgeefster van de opvoedkundige ridderroman *Sone de Nansay*, ten behoeve van haar tweede zoon Jan.⁴ Isabella van Portugal liet voor de opvoeding van zoon Karel de Stoute klassieke werken vertalen in het Frans en leverde een bijdrage aan de verspreiding van het werk van Christine de Pizan naar Portugal.⁵ Activiteiten op literair terrein, in de vorm van het bestellen, lenen, schenken en laten vervaardigen, vertalen of illumineren van manuscripten, waren echter niet uitsluitend gericht op de vorstelijke kinderschaar. Vorstelijke dames zetten ook de politieke ambities van hun familie kracht bij, door het bestellen en schenken van historisch getinte werken die deze in woord en beeld ondersteunden.⁶

De literaire voorkeur van een vorstin weerspiegelde vaak haar persoonlijke belangstelling of religieuze betrokkenheid, zoals bijvoorbeeld is aangetoond voor Cecilia Neville en voor haar dochter, Margaretha van York.⁷ Hanno Wijsman heeft op basis van zijn onderzoek naar adellijk boekbezit in de Bourgondische Nederlanden geconcludeerd dat bibliotheken van vorstinnen veelal meer devotieele en moraal-didactische werken bevatten, terwijl hun mannelijke evenknieën meer neigden naar historiografische, praktisch-didactische en wetenschappelijke literatuur. Maar hij stelde ook vast dat het boekbezit van relatief onafhankelijke dames met een grote politieke verantwoordelijkheid, zoals Margaretha van Oostenrijk, langs deze mat gemeten niet typisch vrouwelijk was te noemen.⁸

Van het boekbezit van Margaretha van Bourgondië bestaat geen overzicht. In dit hoofdstuk is hetgeen bekend is over manuscripten en gedichten die aan haar werden geschonken of opgedragen, door haar werden geleend of aangeschaft, dan wel anderszins met haar in verband kunnen worden gebracht voor het eerst samengebracht. Doel hiervan is om na te gaan of haar literaire voorkeuren bepaalde karaktereigenschappen

¹ Hall McCash (red.), *Cultural patronage*; Legaré (red.), *Livres et lectures de femmes*.

² De Hemptinne, *Marguerite de Male*, 482.

³ Vanwege haar huwelijk met Jan van Avesnes staat zij ook wel bekend als Aleid van Avesnes. Van Oostrom, *Maerlant*, 113-126; Koorn, *Aleid van Holland*.

⁴ Sleiderink, *Meester*, 65-75.

⁵ Lemaire en Henry, *Isabella*, 52-53; Willard, *Patronage*, 310, 316-17.

⁶ Legaré, *Jeanne de Laval*.

⁷ Armstrong, *Cicely*; Blockmans, *Devotion*; Ragetli, *Word and Deed*; Wijsman, *Weelde*, 114-15; 358-61.

⁸ Wijsman, *Weelde*, 141-69. Voor de laatmiddeleeuwse koninginnen van Frankrijk heeft Gaude-Ferragu een vergelijkbare conclusie getrokken (Gaude-Ferragu, *Queenship*, 198).

weerspiegelden, zoals haar strijdbaarheid en standsbesef, en in hoeverre eruit kan worden afgelezen met welke dynastie zij zich het meest identificeerde.

13.1 Patronage

In de tresorie van Henegouwen, die in één van de torens van het grafelijk kasteel in Le Quesnoy was ondergebracht, bevond zich een bibliotheek. Hiervan is na Margaretha's overlijden een inventaris opgemaakt, die helaas niet bewaard is gebleven. Wel is incidentele informatie overgeleverd, bijvoorbeeld over negen grote boeken 'geillumineerd met goud en azuur', die zich volgens een inventaris uit 1409 in de tresorie bevonden. Dit waren voornamelijk Franstalige, historiografische werken.⁹

In hoeverre Margaretha het Middelnederlands beheerste is onbekend. Duidelijk is wel dat zij vooral belangstelling had voor Franstalige literatuur. In 1408 betaalde zij in Den Haag 'enen man uut Vrancric die boitscap brochte ende nyen gedichte boeke ende anders'.¹⁰ Meder heeft gesuggereerd dat hierbij mogelijk een exemplaar van het *Het Boek van de Stad der Vrouwen* van Christine de Pizan was, maar plaatste hierbij de kanttekening dat dit geen poëzie was. Volgens het Middelnederlands Woordenboek kan 'gedichte' echter betrekking hebben op iedere vorm van geschreven tekst, zowel proza als poëzie.

Het is vrijwel zeker dat Margaretha beschikte over De Pizans beroemde werk over de goede eigenschappen van vrouwen, dat zij voltooide in 1405, kort nadat Margaretha gravin van Henegouwen, Holland en Zeeland was geworden. De schrijfster weerlegde in dit werk misogynie opvattingen die destijds heersten. Ze deed dit aan de hand van exemplarische verhalen over vrouwen uit de bijbel, mythologie en oudheid, maar ook uit het recentere verleden. De categorie vorstinnen en edelvrouwen uit De Pizans eigen tijd begint met de belangrijkste, aan wier hof zij verbleef, koningin Isabella van Beieren. Vervolgens worden de goede eigenschappen geprezen van de hertoginnen van Berry, Orléans en Bourgondië en de gravin van Clermont, die allen door geboorte of huwelijk nauw verwant waren aan het koninklijk huis. Na hen volgt de 'hertogin van Holland en gravin van Henegouwen, dochter van de overleden hertog Filips van Bourgondië en zuster van de huidige hertog', die wordt geprezen om haar trouw, wijsheid, verstand en vroomheid. Er is geen twijfel mogelijk dat deze tekst betrekking heeft op Margaretha van Bourgondië. Opvallend is niet alleen dat zij in dit rijtje wordt genoemd (na haar volgen nog drie edele dames), maar vooral de aanhef van de passage: 'En dan degene van wie jij (Christine de Pizan) te midden van alle anderen houdt, zowel vanwege de uitmuntendheid van haar deugden, als uit erkentelijkheid voor haar goedheid en genegenheid voor jou, zij die je met gunsten overlaadt...'.¹¹

Al deze dames worden geprezen, vanwege hun schoonheid, wijsheid, liefde en moed, maar alleen Margaretha wordt aangeduid als weldoenster van Christine de Pizan. De aan haar gewijde passage is hierdoor ook langer dan de negen andere. De voor de hand liggende conclusie is dat er sprake moet zijn geweest van een vorm van patronage in de periode waarin De Pizan haar beroemde werk schreef. Meestal gebeurde dit in de vorm van een opdracht, dan wel een geldelijke beloning voor een aangeboden manuscript.¹² Op welke manier de interactie in dit geval heeft plaatsgevonden is onbekend. Het is onzeker

⁹ Nys, *Tribulations*, 236, nt. 2; Stein, *Tresorie*, 427; Salamagne, *Le Quesnoy*.

¹⁰ Willem en Margaretha verbleven in juni 1408 in Den Haag (Meder, *Sprookspreker*, 561; N.A., AGH 696).

¹¹ Pizan, *Cité des dames*, 237. Vertaling aan de hand van: Pontfoort, *Stad der vrouwen*, 219-20; Vanwijnsberghe, *Miniaturen*, 310.

¹² Willard, *Pizan*, 170-71.

of beide dames elkaar ooit hebben ontmoet, al suggereert de hierboven weergeven passage dat wel. Mogelijk verliep het contact via Jan zonder Vrees of via Antoon van Brabant, die eveneens mecenas waren van De Pizan. Een andere mogelijkheid is dat Willem VI, die een Parijse residentie had, intermedieerde. Margaretha zelf kende zowel Karel VI als Isabella van Beieren, aan wier hof De Pizan verbleef, persoonlijk. In de aanloop naar het huwelijk van Jacoba met de Franse prins Jan van Touraine, dat in 1406 plaatsvond, moet er intensief contact tussen beide hoven zijn geweest. Mogelijk vormde het geplande huwelijk de aanleiding voor Margaretha's patronage. Wellicht bestelde zij een exemplaar van het boek met het oog op de opvoeding van haar dochter.

13.2 Illuminaties

Een ander, minder zeker voorbeeld van patronage door Margaretha betreft een even beroemd werk, in dit geval niet zozeer om de tekst, maar vanwege de illuminaties. Het gaat om de eyckiaanse miniaturen in het Turijns-Milanees getijdenboek. Onder kunsthistorici is een lang debat gaande over vrijwel alle aspecten ervan: periodisering en herkomst, en identiteit van de schilder, opdrachtgever en afgebeelde personen. Naar aanleiding van de meest recente Van Eycktentoonstelling in Gent (2019-20) is door Vanwijnsberghe naar voren gebracht dat dit deel van het getijdenboek, dat een ingewikkelde geschiedenis kent, Henegouwse kenmerken vertoont. Op basis van een aantal argumenten suggereert hij dat Margaretha van Bourgondië mogelijk de opdrachtgeefster van de miniaturen was.¹³ Dat zij met het manuscript in aanraking is gekomen lijkt aannemelijk, al was het maar omdat haar oom, Jan van Berry, de oorspronkelijke eigenaar was. Het kan via Willem VI of Jan van Touraine in Henegouwen terecht zijn gekomen.

Aan Margaretha zelf refereren de illuminaties niet rechtstreeks. Vanwijnsberghe veronderstelt dat het gaat om een eerbetoon aan haar echtgenoot, op wie twee illuminaties mogelijk betrekking hebben. Dit zijn de afbeelding van een grafkist in een kerk, bij de tekst van een requiemmis, en die van een biddende vorst en diens gevolg, in wapenuitrusting, aan het strand. Bij de grafkist zijn Henegouwse en Hollandse wapenschilden afgebeeld, maar het Beierse wapen ontbreekt. Van Egmonds veronderstelling dat het vermoedelijk gaat om Willem IV, de laatste niet-Beierse graaf van Henegouwen-Holland, lijkt me daarom aannemelijker.¹⁴ Er is dan nog steeds een duidelijk verband met Willem VI. Diens voorganger graaf Willem IV was in 1345 gesneuveld in Friesland, en zijn lichaam was daar achtergebleven. Dit was een belangrijke motivatie voor de Friese oorlog van 1396-99. Willem VI zorgde ervoor dat het lichaam naar Henegouwen werd teruggebracht, om in de kerk van Valenciennes een eervolle begrafenis te krijgen.¹⁵ Het is goed mogelijk dat Margaretha deze belangrijke gebeurtenis, waarbij zij mogelijk zelf aanwezig was, wilde memoreren.

De tweede afbeelding, van een vorst aan het strand, kan vanwege een in de wind wapperend banier en het teken van de Antoniusorde, ofwel Willem VI ofwel Jan van Beieren zijn. Als Margaretha opdrachtgeefster van de miniaturen was moet dit uiteraard Willem zijn. Indien zij de heroïsche rol van haar echtgenoot in de Friese oorlog wilde vereeuwigen voor het nageslacht is hij wellicht net over de Zuiderzee uit Friesland

¹³ Vanwijnsberghe, *Miniaturen*, 310-12.

¹⁴ Van Egmond, *Opgetekend*, 81 nt. 375.

¹⁵ Janse, *Grenzen*, 141.

teruggekomen, en dankt hij God voor diens bijstand. Zelf is ze dan de dame op het strand, die hem omgeven door hofdames opwacht.¹⁶

Het voorafgaande is deels speculatief, maar niet onwaarschijnlijk. Vanwijnsberghe suggereert voorts dat de invloed van een vrouw wellicht kan worden afgeleid uit een andere fijnzinnige miniatuur in hetzelfde deel van het handschrift: de geboorte van Johannes de Doper. Deze geeft een intiem, huiselijk beeld van een vrouwenvertrek kort na de geboorte.¹⁷ Zou het kasteel dat linksonder deze miniatuur is afgebeeld dan het grafelijk kasteel van Le Quesnoy zijn? Het vertoont er wel kenmerken van.

In het hierboven beschreven geval zijn (afbeeldingen van) de betreffende illuminaties bewaard gebleven, zonder dat er schriftelijk bewijs is overgeleverd wie de opdrachtgever was. Ook het omgekeerde komt voor. Rond 1438 gaf Margaretha opdracht aan Jan van Neck, voormalig biechtvader en raadsheer van Jacoba, ook wel bekend als de Grote Prior, om een bijbel te laten verluchten in Utrecht. Twee jaar later werd hij hiervoor betaald:

'Item opten 16ste dach in aprill int jair voirseit (1440) bij bevele heren Gerrit van Poelgeest uitgereict ende betaelt den groten prior broeder Jan van Neck bij Oeltger sinen knecht ende hij voirt tot Utrecht betaelt hadde als van een mijnre genadiger vrouwen boecken geheten den bible te doen ilumineren ende te verlichten...'

Het moet een ambitieus illuminatieprogramma zijn geweest, want de bijbel was bij Margaretha's overlijden in 1441 nog niet voltooid. Dat suggereert althans een vermoedelijk door de Bourgondische rekenkamer in de kantlijn bij de betreffende rekeningpost geschreven opmerking, dat de bijbel bij de prior moest worden opgehaald: *'Soit la dite bible retrouvée doudit prior'*.¹⁸ Verder ontbreekt ieder spoor.

13.3 Lofdicht

Een andere vorm van literatuur waarmee Margaretha veelvuldig in aanraking kwam waren gedichten die aan het Henegouws-Hollandse hof door rondreizende dichters, troubadours en sprooksprekers voor de vorst en diens gezelschap werden voorgedragen. In Den Haag droeg sprookspreker Willem van Hildegarsberch in 1408 met Pinksteren een tekst voor aan Willem en Margaretha. In november van hetzelfde jaar verbleef Willem elders en trad een blinde Keulse dichter voor haar alleen op, die *'alrehande nye dichten voir mijnre liever vrouwen sprac ende jairlix te hove plech te comen'*.¹⁹ Om welke gedichten het ging is onbekend.

Uit de periode van Margaretha's weduwschap dateert een nieuwjaarslied, getiteld *'Marguerite, waardevolle bloem'* (*Marguerite fleur de valeur*), dat mogelijk betrekking op haar heeft. Vermoedelijk is het geschreven door de Henegouwse dichter Gilles Binchois. Hierin wordt een dame, genaamd Margaretha, toegewenst dat al haar wensen vervuld zullen worden en dat eerverlies en kwaadsprekerij (*male bouche vilaine*) haar in het nieuwe jaar bespaard zullen blijven. Vermoedelijk dateert het gedicht uit het tweede kwart van de vijftiende eeuw, een periode waarin een dergelijke wens voor haar, gezien

¹⁶ Zie over de historische context paragraaf 1.3.

¹⁷ Vanwijnsberghe, *Miniaturen*, 298, 312.

¹⁸ N.A., Gr rek 3303, f 58v-59. Jan van Neck was prior van de dominicaner kloosters in Den Haag en Haarlem. Na Jacoba's dood trad hij samen met Margaretha en Frank van Borssele op als executeur testamentair (Damen, *Staat*, 478-79).

¹⁹ Meder, *Sprookspreker*, 458, 561-62, 644. Meder concludeert op basis hiervan dat Margaretha Duits verstond. Zie over de Haagse literaire hofcultuur rond 1400: Van Oostrom, *Eer*. Ook in Henegouwen werden voor Willem en Margaretha teksten voorgedragen en toneelstukken gespeeld, zie bijvoorbeeld: *ECRG*, 186-88 (betreft 1392).

de politieke situatie, zeer relevant was, zoals Janse terecht heeft geconstateerd.²⁰ Ook het eerdergenoemde gedicht bij de graftombe van de graven Willem IV, V en VI in Valenciennes wekt op inhoudelijke gronden sterk de indruk dat Margaretha de opdrachtgever ervan was.²¹

Een gedicht dat zonder enige twijfel betrekking heeft op Margaretha van Bourgondië is een lofdicht van 20 strofen van circa 12 regels dat in een manuscript van een tiental folio's is overgeleverd. Het is op bescheiden wijze geïllumineerd, met bladranken en bloemen in verschillende kleuren, en bevindt zich momenteel in de Koninklijke Bibliotheek te Brussel (Afbeelding 1.1).²² De anonieme dichter, vermoedelijk een clericus,²³ looft in de eerste zes strofen beroemde koningen van Frankrijk van weleer, van Clovis en Karel de Grote tot Lodewijk de Heilige en koning Dagobert. Hiermee benadrukt hij de voorname afkomst van degene over wie het gedicht gaat. Daarna stapt hij over op een drietal heldinnen uit de klassieke oudheid: Penthasilea, Dido en Medea, om vervolgens te onthullen wie de hoofdpersoon van zijn lofdicht is: Margaretha van Bourgondië, dochter van Filips de Stoute. De dichter wendt enige aarzeling voor wanneer hij haar vergelijkt met de genoemde drie, die volgens hem vooral bekend stonden om hun lichaamskracht, terwijl Margaretha juist een krachtige geest heeft:

Want zij hebben lichamelijke kracht,
maar deze heeft een krachtige geest

*'Car celles avoient puissance corporelle
mais ceste cy l'a spirituelle'*

De dichter heeft begrepen dat hij een dergelijke vergelijking wel mag maken. In de volgende strofe wordt duidelijk waarom. Met moed, vastberadenheid en stoutmoedigheid heeft zij haar land verdedigd en behouden:

Moedig heeft ze haar land behouden
Stoutmoedig heeft ze het heel goed verdedigd

*'par proesse son pais garde a,
par hardiesse mult bien deffendu l'a'*

Ook Margaretha's godvruchtigheid is prijzenswaardig:

Ook wordt God door haar vereerd
En vroom liefgehad en bemind

*'Aussi est dieu par elle honoré
devotement et chery et amé'*

De dichter memoreert vervolgens de dood van Margaretha's broer, Jan zonder Vrees. Diens moordenaars zijn valse tirannen en verraders, die door God gestraft moeten worden.

²⁰ Kemp, *Binchois*, 102-07; Ragnard, *Chansons*, 113-14; Janse, *Jacoba*, 260. Een gedicht dat in opdracht van graaf Albrecht ter gelegenheid van het dubbelhuwelijk van 1385 werd geschreven laat ik hier buiten beschouwing, evenals een lied dat mogelijk ter gelegenheid van hetzelfde huwelijk werd gecomponeerd (Pompe, *Dubbelhuwelijk*, 15, 132-35 (gedicht Jan van Mechelen); Janse, *Muziekleven*, 143).

²¹ Zie begin Hoofdstuk 3.

²² KBR ms. II, 1043, f 30-39v. Het 16de eeuwse opschrift op de perkamenten omslag refereert aan Margaretha van Male (*'Margerite contesse de Flandre'*). Het manuscript is aan de randen bijgesneden en ingebonden samen met een ander gedicht, gericht aan Karel van Bourbon. Citaten zijn overgenomen uit de 19de eeuwse uitgave door Louis Paris, die het gedicht *'Dict de Marguerite de Bourgogne'* heeft gedoopt. Kervyn de Lettenhove citeert in zijn commentaar bij de editie van Froissart enkele fragmenten (Froissart, *Chroniques XII*, 354-55; Paris, *Dict*; Wijsman, *Weelde*, 165; 393 nr. 20).

²³ Paris suggereert dit, onder andere vanwege het herhaalde *'Amen'* aan het slot (Paris, *Dict*, geen paginanummering).

Hij moedigt zijn toehoorders aan om te bidden tot God, zodat deze de Bourgondische hertog zijn zonden vergeeft en hem toelaat tot het paradijs. Daarna prijst hij opnieuw Margaretha's deugden. Hij benadrukt dat zij door haar verstandig optreden (*prudence*) haar land voor armoede, oorlog en gevaar heeft behoed, waardoor haar onderdanen nu in eenheid en vrede leven. Vanwege haar buitengewone wijsheid (*sagesse*) en devotie ten opzichte van God vergelijkt hij haar met de Bijbelse Rebecca. Hij onthult dat de kleine, mooie bloem de '*margeritte*' nauw gerelateerd is aan het symbool van het Franse koningshuis, de lelie, en staat voor eerbaarheid en eerlijkheid. Margaretha is geduldig en zacht, draagt zorg voor de armen en heeft oog voor het algemeen belang (*le bien commun*). Tot slot staat de dichter prematuur stil bij Margaretha's levenseinde. Haar dood zal tot groot verdriet leiden in al haar landen, want een vorstin als zij zullen ze nooit meer krijgen: '*Car après elle jamais telle n'aront*'. Toehoorders worden aangemoedigd om tot God te bidden, opdat hij haar opneemt bij de uitverkorenen in het paradijs. Het gedicht sluit af met een dubbel amen.

Dit lofdicht biedt een aantal interessante aanknopingspunten. Ik beperk me hier tot twee aspecten: de vermoedelijke datering, en wat het ons vertelt over Margaretha's literaire voorkeur. Wat betreft het eerste: het gedicht moet dateren van na de moord op Jan zonder Vrees, die plaatsvond op 10 september 1419. De manier waarop hieraan wordt gerefereerd wekt de indruk dat deze voor Margaretha buitengewoon tragische gebeurtenis nog vers in het geheugen lag. Een tweede aanknopingspunt is dat in haar land of landen vrede heerste, en dat zij deze voor oorlog heeft behoed. In Holland vonden vanaf 1417 diverse confrontaties plaats, maar in Henegouwen brandde de strijd pas los na de komst van Humprey van Gloucester aan Jacoba's zijde, in november 1424. Wanneer het gedicht aan de situatie in Henegouwen refereert, wat aannemelijk lijkt, dateert het vermoedelijk uit de periode 1420-24.

Opmerkelijk is dat naar Margaretha's land of landen wordt verwezen, zonder dat het Beierse huis, haar echtgenoot of dochter ook maar éénmaal worden genoemd, waardoor een buitenstaander zou kunnen denken dat het op een soeverein vorstin betrekking heeft. Wellicht wijst dit erop dat het gedicht eerder in een Bourgondische dan in een Henegouwse context is ontstaan. Haar relatie met het Franse koningshuis wordt sterk benadrukt. Opnieuw komt naar voren dat Margaretha hier veel waarde aan hechtte. Op een derde aspect van het gedicht, de klassieke heldinnen waarmee zij wordt vergeleken, kom ik nog terug.

In 1431 kreeg Margaretha vier boeken in bruikleen van de Henegouwse treforie. Hoewel deze zich zoals gezegd bevond in haar residentie, het kasteel van Le Quesnoy, kon zij de boeken niet zomaar meenemen. De reden hiervoor zal zijn geweest dat de treforie van Henegouwen sinds 1427 in dienst was bij Filips de Goede, als gouverneur van Henegouwen. De treforie droeg de kostbare boeken aan haar over, met vijf van haar raadsheren als getuige. Zij tekende hiertoe persoonlijk een chirograaf, waarin zij beloofde de boeken terug te geven wanneer ernaar zou worden gevraagd.²⁴ Het betrof ten eerste een rijkelijk geïllustreerd manuscript over een geliefd tijdsverdrif, de jacht, in combinatie met religieuze bespiegelingen, getiteld 'het boek van koning Modus en koningin Ratio' ('*Le livre du roi Modus et de la reine Ratio*'), geschreven door Henri de Ferrières. Margaretha zal het al eerder in handen hebben gehad, aangezien het zich sinds de dertiende eeuw in de

²⁴ AEM, Trésorerie, Receuils, 115. Uitgave: Devillers, *Cartulaire VI*, 629-630, nt. 1.

grafelijke bibliotheek bevond.²⁵ Verder ging het om de Franse bewerking van Boccaccio's werk over beroemde vrouwen (*Des clères et nobles femmes*). Dit was een vroeg renaissancistisch, moraliserend werk met levensbeschrijvingen van beroemde vrouwen, vooral uit de klassieke oudheid en mythologie. Voor Christine de Pizan was het een belangrijk uitgangspunt geweest bij het schrijven van haar 'Stad der vrouwen'.²⁶ Boccaccio was zowel aan het Franse hof als bij de Bourgondiërs geliefd. Het handschrift dat zich in de Henegouwse Tresorie bevond werd rond 1410 in Parijs vervaardigd, en is dus vermoedelijk door of voor Willem VI of Margaretha aangeschaft. Zij zal het geïllustreerde manuscript met pijn in het hart hebben ingeleverd, toen Filips het vier jaar later samen met een aantal andere kostbare boeken liet overbrengen naar zijn eigen schatkamer.²⁷

Voorts ging het om een Franse vertaling van een encyclopedisch werk van Bartholomeus Anglicus, 'Over de eigenschappen der dingen' (*Le livre des propriétés des choses*). Tenslotte leende Margaretha een groot liedboek, met onder andere de beroemde mis van Guillaume de Machaut, die ook heden ten dage nog regelmatig wordt uitgevoerd, en missen van Vaillant en Royllart. Dit is een indicatie dat in de hofkapel nog altijd Franse polyfone muziek ten gehore werd gebracht.²⁸

In 1439 schafte Margaretha een deel aan van 'De historische spiegel' (*Le miroir historial*). Dit was een werk over de geschiedenis van Frankrijk, van Karel de Grote tot Filips IV. Deze Franse vertaling van *Speculum historiale* van Vincent de Beauvais was tot stand gekomen in opdracht van Margaretha's overgrootmoeder, koningin Johanna van Bourgondië (+1349), echtgenote van Filips VI van Frankrijk. Het door Margaretha aangeschafte deel was afkomstig uit de bibliotheek van het Louvre.²⁹

13.4 Heldhaftige vrouwen

De spaarzame informatie die is overgeleverd over Margaretha's boekenbezit wijst niet op een buitengewone belangstelling voor religie, of voor een bepaalde religieuze stroming. Wijsman heeft, alleen al op basis van de vier in 1431 door haar geleende boeken, geconcludeerd dat zij 'een liefhebster van met name didaktische literatuur' moet zijn geweest.³⁰ Duidelijk is dat zij veel belang hechtte aan haar Franse koninklijke wortels. Daarnaast lijkt er een rode draad te lopen van haar patronage van De Pizans 'Boek van de stad der vrouwen' rond 1405, via het lofdicht waarin zij, vermoedelijk rond 1420, werd vergeleken met een aantal vrouwelijke heldinnen, naar Boccaccio's werk over beroemde vrouwen dat zij in 1431 leende uit de tresorie.

De Italiaanse dichter was in 1362 de eerste die een overzichtswerk aan beroemde vrouwen wijdde, al was hij niet over elk van hen onverdeeld positief. Voor Medea, één van de vrouwen uit de klassieke mythologie met wie Margaretha in het lofdicht werd

²⁵ Nys, *Poils et plumes*, 139. Tegenwoordig in Wenen, Österreichische Nationalbibliothek, Cod. 2573 (VanWijsberghe, *Miniaturen*, 315, nt 89: verwijst naar schriftelijke mededeling Nys).

²⁶ Willard, *Pizan*, 135. Tegenwoordig in de Koninklijke Bibliotheek te Brussel (Ms 9509).

²⁷ Bousmanne, *Librairie*, 113-117; Velissariou, *Lectures*, 70.; Devillers, *Cartulaire V*, 334-36; Wijsman, *Weelde*, 175-76.

²⁸ Machaut componeerde zijn mis rond 1360. Op grond van de omschrijving van de inhoud kan het liedboek rond 1380 of later zijn samengesteld. Met dank aan professor Yolanda Plumley, Universiteit van Exeter, die zo vriendelijk was mij hierover een toelichting te verschaffen. Zie over de bloeiende internationale muziekcultuur aan het hof van Albrecht van Beieren en Willem VI: Janse, *Muziekleven*.

²⁹ Gaude-Ferragu, *Queenship*, 197, 200; Wijsman, *Weelde*, 148; Brun en Cavagna, *Miroir*, 386-88, 396-99.

Enkele geïllustreerde folia bevinden zich nu in Tours (Nys, *Tribulations*).

³⁰ Wijsman, *Weelde*, 176, nt. 39.

vergeleken, had hij bijvoorbeeld geen goed woord over.³¹ Vanaf het eind van de veertiende eeuw kwamen in de literatuur negen ‘Beste Vrouwen’ (*‘Neuf Preuses’*) naar voren, als pendant van de mannelijke ‘Negen Besten’. Bij de dames was minder vastomlijnd wie hiertoe behoorden.³² Opvallend aan deze literaire trend is niet alleen dat er een positievere kijk op vrouwen uit naar voren kwam dan in laatmiddeleeuwse literatuur meestal het geval was. Vooral het type vrouw is onverwacht. Naast godsvruchtige, kuise, liefdadige, nederige, wijze en vredelievende dames maakten ook hun meer strijdbare zusters deel uit van het voorgespiegelde ideaalbeeld. Penthasilea, aanvoerster van de mythische amazones, werd meestal te paard en met een zwaard in de hand afgebeeld. Zij bevond zich stevast onder de ‘Negen Beste Vrouwen’. Ook op wandtapijten en bij laatmiddeleeuwse vorstelijke intochten trad zij op als vrouwelijk rolmodel. In Bourgondische kringen lijkt er zelfs een voorkeur te zijn geweest voor dergelijke strijdlustige dames boven het type vrouwelijke heldinnen dat wij geneigd zijn met de middeleeuwen te associëren. De achterliggende gedachte was vermoedelijk dat ook vorstinnen een rol dienden te spelen bij de bescherming van hun onderdanen tegen vijanden, en daarom strijdbaar moesten zijn.³³

Dido en Medea, de andere twee mythologische heldinnen met wie Margaretha zich liet vergelijken, kunnen ook strijdbaar worden genoemd, maar wat hen en Penthasilea nog sterker verbond was hun tragische lot. Alle drie verloren ze heldhaftige mannen. Penthasilea werd in de Middeleeuwen gekoppeld aan Hector, een held die om het leven kwam in de Trojaanse Oorlog. Dido treurde om Aeneas, een strijdmakker van Hector en voorvader van de Romeinen. Medea tenslotte verloor Jason, de held van het Gulden Vlies. Deze drie werden in de tweede helft van de vijftiende eeuw in het Bourgondische milieu gerekend tot de Negen Ongelukkige Vrouwen (*‘neuf malheureuses’*).³⁴ Dat Margaretha zich spiegelde aan beroemde en strijdbare, zij het niet onomstreden vrouwelijke heldinnen past goed bij haar karakter en levensloop. Ook in hun tragische lot zal zij zich na de dood van haar eigen heldhaftige echtgenoot en die van haar broer hebben herkend.

Conclusie

De sporen die Margaretha heeft nagelaten als boekenbezitter en literair patroon zijn schaars maar veelzeggend. Zij trad onder andere op als weldoenster van Christine de Pizan in de tijd dat die werkte aan haar beroemde ‘Boek van de stad der vrouwen’, inspireerde dichters en liet kostbare illuminaties aanbrengen in bestaande handschriften. Hetgeen bekend is over haar boekenbezit wijst niet op een bijzondere religieuze betrokkenheid, maar eerder op een fascinatie voor haar koninklijke Franse voorgeslacht. Haar literaire belangstelling, met een voorkeur voor didaktische en historiografische werken, past bij die van een politiek actieve vorstin. Uit een aan haar gericht lofdicht blijkt dat mythologische heldinnen als Medea, Dido en Penthasilea tot haar verbeelding spraken. Wellicht spiegelde ze zich aan hun strijdlust, vernuft en tragiek.

³¹ Brown, *Famous women*, 74-75.

³² Van Anrooij, *Helden*, 89-92.

³³ Legaré, *Entrée*, 43-51; Franke, *Rolmodellen*, 159-61.

³⁴ Van Anrooij, *Helden*, 160. Ook Margaretha's belangstelling voor Troje past binnen een bredere trend: Keesman, *Antiek verleden*.

	Jaar	Genre ³⁵
Getijdenboek op drie kleine rollen	1385	Getijden- en gebedenboeken
Klein, kostbaar verguld boekje met getijden van Maria, zeven boetepsalmen en andere gebeden	1387	Getijden- en gebedenboeken
Nieuwe boeken uit Frankrijk	1408	Onbekend
<i>Le livre du roi Modus et de la reine Ratio</i>	1431	Didactisch, jachttractaat
<i>Des cleres et nobles femmes</i> , Boccaccio	1431	Didactisch, moraal
<i>Des propriétés des choses</i> , Bartholomaeus Anglicus	1431	Didactisch, encyclopedisch
Groot liedboek met missen	1431	Liturgisch
<i>Le Miroir historial</i> , Jean de Vignay	1439	Historiografisch

Tabel 13.1: Voor of door Margaretha van Bourgondië verworven of geleende manuscripten.

	Jaar	Genre
' <i>Livre de la cité des dames</i> ', Christine de Pizan	ca. 1405	Moraal-didactisch
Gedicht bij graf Willem IV, V, VI in Valenciennes*	ca. 1417	Grafschrift
Miniaturen Turijns-Milanees getijdenboek*	ca. 1420	Getijden- en gebedenboeken
Anoniem lofdicht	1420-24	Lof-dicht
<i>Marguerite fleur de valeur</i> , Gilles Binchois*	1425-50	Nieuwjaarsgedicht
Illuminatie van een Bijbel, in Utrecht	1438-40	Bijbel

Tabel 13.2: Patronage van schrijvers, dichters en illuminateurs door Margaretha van Bourgondië

*: vermoedelijk.

³⁵ Genre-indeling volgens Wijsman, *Weelde*, 390.

